

О.Л. Левін

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Потреба в появі економічної соціології викликана перш за все наявністю проблем, що не можна розв'язати лише з позицій однієї економічної чи соціологічної науки. Економічна соціологія виникла, зокрема, як результат:

- довготривалого тяжіння економістів до соціологічної проблематики, а соціологів - до економічної;
- розуміння науковцями – суспільствознавцями діалектичного зв'язку соціології й економіки, які не виключають, а доповнюють одна одну;
- зміни парадигми про економізацію суспільного життя на парадигму про соціологізацію економічного життя;
- прагнення економістів інтегрувати ідею «економічної» людини (споживача, працівника) з ідеями «психологічної» людини (діючою під впливом диспозиції, стимулів, мотивів) і «соціологічної» людини (виконує соціальні ролі у соціальній структурі суспільства);
- напрацювання спільних для соціологічної та економічної науки категорій, що віддзеркалюють взаємодію між економічною і соціальною сферами суспільного життя.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів,

інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взаємозв'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці взаємозв'язки. Не менше цікавить її вплив соціальних механізмів на перебіг та особливості економічних процесів.

Предмет економічної соціології – соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Об'єкт економічної соціології – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм

організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, економічна соціологія зосереджується на аналізі взаємозв'язків економічної сфери.

Економічна сфера є цілісною підсистемою суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

- які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
- як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
- кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві. Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина – особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії. Усе це свідчить, що у сфері

економіки взаємодіють не одномірні економічні індивіди, а соціально і психологічно багатогранні особистості, які поєднують у собі етнічні, політичні, культурні та інші аспекти, що виявляються у раціональній та ірраціональній поведінці. Процеси, які є ядром економічної системи, функціонують не тільки в економічній сфері, а й у багатьох інших підсистемах суспільства – політичній, соціокультурній, соціальній, сімейно-побутовій. У цьому можна переконатися, аналізуючи вплив на економічну систему політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Основними завданнями економічної соціології є:

- відтворення цілісної картини функціонування економіки в системі соціального процесу;
- розробка економіко-соціологічної моделі певного стану розвитку суспільства.
- обґрунтування соціально-економічної стратегії і тактики з урахуванням інтересів різних соціальних груп;
- соціолого-економічне вивчення соціальної структури населення як суб'єкта економічної діяльності;
- системне дослідження соціальних регуляторів економіки, конкретних механізмів впливу на неї з боку соціальних відносин;
- розробка категоріального апарату економічної соціології, спільних понять двох наук;
- вивчення економічної і споживчої діяльності, економічної і споживацької поведінки індивідів, соціальних груп і спільностей, почуття їх добробуту;
- інтеграція економічної соціології і соціології праці, соціології промисловості, соціології організацій, соціології управління і перетворення останніх в складові економічної соціології;

- вивчення причин зародження і розвитку економічних криз, вивчення шляхів виходу із них, можливість попередження, тенденції економічного занепаду і розквіту суспільства.

Пожвавлення уваги до соціальних аспектів в економічному житті суспільства характерно для представників неокласичної школи в економіці, неокейсіанства, трудової теорії вартості, концепції «граничної корисності», неокантіанства, феноменології та ін. Значно вплинули на зближення соціології і економіки праці соціологів Г. Тарда, Е. Дюркгейма, К. Маркса, В. Парето, М. Вебера. Так, Г. Тард (1843 - 1904 рр.), виступаючи проти «економізації» знання, дуже близько підійшов до економічної соціології як до науки про економічну поведінку та соціальну взаємодію, але в той же час не позбувся

«соціологічного» монополізму в трактуванні економічних явищ, звівши врештірешт усі економічні проблеми до відносного і соціологічного вимірювання прагнень і вірувань. Е. Дюркгейм в праці «Про розподіл суспільної праці» аналізує не лише економічні, але й соціальні наслідки поділу праці. Безпосередній зв'язок соціології і економіки прослідковується у працях К. Маркса (1818 - 1883 рр.), особливо в тих, де йдеться про економічну поведінку індивідів як один із типів соціальної взаємодії. Елементи інтеграції соціології і економіки знаходимо і в працях М. Вебера, який включив у глибинну сутність соціальних інтересів й економічні класи, а економічну поведінку представив як таку, що підпорядкована ціннісним уявленням і наповнена суб'єктивним змістом, є часткою культурного середовища, а тому залежить від традицій, цінностей, норм суспільства з його особливими релігійними, моральними, правовими звичаями.

Визнання економічної соціології у світовій науці відбулось лише в другій половині 50-х - на початку 60-х рр. ХХ ст., що стало можливим завдяки працям Т. Парсонса та Н. Смелзера «Економіка і суспільство. Наука про інтеграцію економічної і соціальної теорії» (1956 р.) і «Соціологія економічного життя» (1962 р.), в яких сформульовані такі методологічні висновки щодо інтеграції двох теорій:

- 1) економічна теорія – це частковий випадок теорії систем і теорії соціальної дії;
- 2) обмін між економічною підсистемою суспільства та іншими підсистемами – це обмін діями за принципом «внесок – результат»;
- 3) за тим самим принципом взаємодіють і індивіди;
- 4) конкретний економічний процес завжди зумовлений неекономічними факторами;
- 5) економічна теорія – це гілка поведінкових наук.

Окремі аспекти сучасної західної економічної соціології розробляють Льюїс та Л. Гарбуа (проблеми вибору), Ф. Іріберн (споживча поведінка), Р. Гордий, П. Телок (вплив урядової політики на динаміку потреб), Б. Лемснішер (поведінка сімей), Г. Жинтис (виробнича поведінка). Згідно соціологічної парадигми американського соціолога Г. Бекера, якому належить перша праця з економічної соціології, всі види соціальної поведінки можна звести до трьох таких ознак: оптимізація поведінки, її ринковий характер, наявність стійких упереджень. За парадигмою, яку запропонували американські соціологи Вайт, Вудворт, Арджіріс, економічних або соціологічних змінних замало для розуміння механізмів функціонування соціально-економічної системи. Вони додають до них психологічні характеристики, мотиви особистісної поведінки, відмовившись від таких надособистісних категорій, як «товар», «вартість», «праця». В основі підходу американських соціологів М. Клеланда, Дж. Еткіна, Дж. Катоба покладено соціологію експектацій (очікувань), а центральною категорією виступає «досягнення» - як головний мотив підприємницької діяльності.

В порівнянні із Заходом в Україні економічна соціологія отримала визнання значно пізніше, лише наприкінці 80-х – початку 90-х рр. Певним поштовхом до досліджень в галузі економічної соціології для вітчизняних науковців слугували праці відомих російських соціологів Т. І. Заславської та Р. В. Ривкіної «Економічна поведінка та економічний розвиток» (1980 р.), «Економічна соціологія та

перебудова» (1989 р.), «Соціологія економічного життя: нариси теорії» (1991 р.). Протягом останніх 10 років було видруковано ряд праць українських соціологів (А. О. Ручки, М. О. Сакади, В. Є. Пилипенка, К. К. Грищенко, В. М. Ворони, Є. І. Суїменка, В. Д. Лагутіна), в яких розробляються різні проблеми економічної соціології. Помітним явищем стало видання першого в Україні навчального посібника «Економічна соціологія» (за ред. В. М. Ворони і В. Пилипенка, К., 1997). Системне дослідження в нашій країні питань соціології економічних відносин розпочалось зі створенням у 1993 р. в Інституті соціології НАН України відділу економічної соціології, відкриттям в ряді наукових центрів аспірантури із спеціальності «економічна соціологія» та з введенням в навчальні плани багатьох вищих навчальних закладів курсу економічної соціології.

Основними категоріями, якими оперує економічна соціологія, є: «економічні відносини», «соціальні відносини», «економічне життя», «економічна сфера», «соціальна сфера», «соціальний механізм регулювання економіки», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічне мислення», «економічна свідомість», «економічна культура», «економічні інтереси», «соціальна політика», «сфера споживання», «споживча діяльність», «споживацька поведінка» та ін. Нижче подаємо визначення деяких з них.

Економічна соціологія — це перш за все соціологія економічних відносин. Економічні відносини вона визначає як різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Виникають економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг на базі їхніх економічних інтересів. Як зазначає український соціолог В. І. Тарасенко, основними соціальними функціями економічних відносин є:

- забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних опрацьованих елементів);
- відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин;
- майнове розшарування суспільства;
- організація і стабілізація спільного життя людей.

Суб'єктами – носіями економічних відносин, як і будь-яких інших видів соціальних відносин, є окрема людина або мала чи велика група людей. Вони ж є й об'єктами цих відносин. Тому економічні відносини існують як суб'єктно-об'єктне співвідношення. Зміст економічних відносин становить відповідна економічна діяльність і економічна поведінка людей, що є проявом їхнього економічного життя.

Предметом особливої уваги економічної соціології є механізми взаємодії економіки і суспільства, природа і здатність цих механізмів врегулювати економічні відносини, економічне життя, економічні процеси.

Економічна соціологія виявляє такі основні риси соціальних механізмів:

- наявність системного характеру дії соціального механізму, що проявляється у зовнішніх функціональних зв'язках і внутрішніх зв'язках між елементами, які утворюють цей механізм;
- в соціальних механізмах містяться як ті елементи, що підлягають управлінню, легко трансформуються, так і ті елементи, які слабо або зовсім не підлягають управлінню (наприклад, демографічні процеси);
- суб'єктом соціальних механізмів виступають певні соціальні групи, від взаємодії яких залежать характер і активність функціонування цих механізмів;
- основною функцією, що виконується соціальними механізмами відносно суспільства, є регулювання соціальних процесів у відповідності із суспільними потребами;

- соціальні механізми базуються на історично сформованих структурах, які в соціології називають соціальними інститутами – сукупності соціальних норм і культурних зразків, що визначають сталі форми економічної поведінки;
- до складу соціального механізму відносяться як явища матеріальні, так і духовні, як такі, що відносяться до суспільного буття, так і такі, що належать до суспільної свідомості.

Під соціальним механізмом регулювання розвитку економіки розуміється стала структура типів економічної поведінки соціальних суб'єктів з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ та послуг.

Економічна сфера являє собою цілісну підсистему суспільства, яка забезпечує виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Соціальна сфера – це доцільне оточення, середовище, в якому формуються соціальні відносини між сукупностями людей та індивідами, відносини рівності – нерівності, сфера підтримання життя, задоволення різноманітних людських потреб, привласнення (оволодіння) матеріальних умов життя, відтворення індивіда як суб'єкта суспільних відносин. Складовим елементом соціальної сфери суспільства є сфера споживання, через яку споживачі вкладають свої заощадження за одержані товари і послуги і де відбувається задоволення потреб людей, соціальних груп.

Слід зазначити, що багато економічних процесів потрапляє в середину соціальної сфери (наприклад, зміна умов праці, системи оплати праці, особистого споживання). В той же час в межах економічної сфери відбувається багато процесів, які мають соціальний характер (наприклад, виробнича адаптація працівників, розподіл прибутків тощо).

Економічна свідомість – систематизовані знання, які базуються на науковому пізнанні і свідомому використанні соціально-економічних законів.

Економічне мислення – це погляди і уявлення, які породжені практичним досвідом людей, їхньою участю в економічній діяльності, тими зв'язками, в які вони вступають у повсякденному житті.

Якщо економічна свідомість має справу із пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів (закону конкуренції, закону поділу праці та ін.), то економічне мислення – із включеністю в соціально-економічну практику. Економічне мислення є формою прояву економічної свідомості в конкретній суспільній практиці. Можна стверджувати, що саме від рівня розвитку економічної свідомості і економічного мислення залежить успіх економічних реформ в нашій країні, перехід до ринкової економіки.

Економічні інтереси – об'єктивні спонукальні мотиви економічної поведінки (діяльності) людей, обумовлені їх місцем в економічній системі суспільства. У сфері соціальних відносин форми економічних інтересів набирають перш за все потреби, задоволення яких стає метою економічної діяльності, економічної поведінки людей. Саме економічні інтереси сприяють узгодженості у взаємодії різних соціальних груп і верств, обумовлюють економічні відносини між господарськими суб'єктами. Економічні інтереси характеризуються такими моментами:

- носіями їх є реальні суб'єкти, які вступають в певні відносини між собою;
- за своєю природою вони є об'єктивними, будучи віддзеркаленням ролі відповідних суб'єктів в системі суспільного поділу праці;
- економічні відносини (і сутність економічних законів, що їх виражають), проявляючись в економічних інтересах, набувають характеру рушійних сил суспільного розвитку, є спонукальними мотивами господарської діяльності людей;

- щоб змінити економічні інтереси, потрібно поставити їх носії в умови, змінити їх роль в суспільному виробництві.

Економічна діяльність являє собою сукупність дій, актів людини, через які вона безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей.

Економічна поведінка – форма економічної діяльності, її зовнішня суб'єктивна сторона, окремий випадок соціальної поведінки взагалі (Н. Смелзер), система взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх здійснюють люди в економічній сфері з метою задоволення своїх життєвих потреб. Економічна поведінка відзначається такими властивостями (за М. Вебером):

- вона відбувається лише в межах соціальної організації;
- призначення її – це підтримання упорядкованості;
- вона

регулюється нормами (еталонами, стандартами, зразками) організації;

- переслідує певні цілі;
- економічна дія здійснюється «акторами», поведін

ка яких

підпорядкована ціннісним уявленням, наповнена суб'єктивним змістом;

- економічна дія завжди раціональна, оскільки передбачає контроль дійових осіб над ресурсами заради досягнення кінцевого результату;
- головною метою економічної поведінки є матеріальний добробут, тому вона ґрунтується на урахуванні прибутку, корисності результатів.

Видами економічної поведінки у нас є доринкова і ринкова економічна поведінка людей. Доринкова економічна поведінка характеризується формулою «гарантований дохід ціною мінімум трудових витрат», ринкова економічна

поведінка характеризується формулою «максимум доходу ціною максимум трудових витрат». Такий тип економічної поведінки передбачає високий рівень економічної свідомості і активності людини, наявності в неї духу підприємництва, здатності конкурентної боротьби, професійно ризикувати і т. д.

Важливими категоріями, за допомогою яких економічна соціологія здійснює аналіз соціальної сфери, зокрема, її складового елемента – сфери споживання, є «споживча діяльність» і «споживацька поведінка». Перша має метою власне споживання як процес задоволення потреб шляхом маніпулювання засобами задоволення, а друга передбачає підготовку до споживання і обслуговування його.

Отже, економічна соціологія, або соціологія економічних відносин, як специфічна галузь соціологічного знання характеризується своїм предметом і системою категорій, яка відбиває основні соціально-економічні закономірності та тенденції. Її особливість полягає в тому, що вона забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, в якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності. Активність соціальних суб'єктів, від якої залежать результати економічного розвитку, обумовлена такими чинниками:

- станом і регулятивними можливостями їх економічної культури;
- місцем і роллю тих чи інших соціальних груп в структурі економічних зв'язків;
- динамікою їх переміщення і ієрархії цієї структури в залежності від принципів організації зв'язку і пластичності їх власних соціальних стереотипів;
- здібностями спеціальних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

Нині вітчизняна економічна соціологія спрямовує свою увагу до ще не вивчених соціальних наслідків переходу до ринкових відносин, відточує свій методологічний і методичний інструментарій, необхідний для вивчення цих

наслідків, про що свідчить, зокрема, видання Інститутом соціології НАН України першого навчального посібника «Економічна соціологія».

Література

1. Лукашевич М.П. Соціологія економіки : підручник. К.: Каравела, 2005. 288 с.
2. Барвінський А.О. Соціологія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. К. : Центр навч. літератури, 2005. 328 с.
3. Вербець В.В. Соціологія : навчальний посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. К. : КОНДОР, 2009. 550 с.
4. Подольська Є.А. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей / Є.А. Подольська, Т.В. Подольська. Київ : ІНКІОС, 2009. 352 с.
5. Халапсис А. В. Постнекласическая метафизика истории : монографія. Днепропетровск : Інновація, 2008. 278 с.
6. Халапсис А. В. Образование и «менеджеры будущего». *Політологічний вісник*. 2011. Вип. 56. С. 134-140.
7. Халапсис А. В. Война как бизнес-проект? *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2013. №1 (30). С. 191-195.
8. Халапсис А.В. Бренд-легенда как элемент современной экономической культуры. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2016. Вип. 2 (37). С. 117-125.
9. Халапсис А. В. Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории : монографія. Днепр : Середняк Т.К., 2017. 384 с.
10. Халапсис А.В. Мир без денег: Экономические и социокультурные трансформации эквивалента стоимости. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2018. Вип. 1 (40). С. 126-135.
11. Halapsis A. V. Miracles and the Perfection of Being: The Theological Roots of Scientific Concepts. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2016. Vol. 9. P. 70-77. doi:10.15802/ampr2016/72235.
12. Halapsis A. V. Ultima ratio deorum. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2016. Vol. 10. P. 100-106. doi:10.15802/ampr.v0i10.87313.
13. Halapsis A. V. The Measure of All Gods: Religious Paradigms of the Antiquity as Anthropological Invariants. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. Vol. 14. P. 158-171. doi:10.15802/ampr.v0i14.150756.
14. Halapsis A. V. Individualism: Allowed Access. *Politology Bulletin*. 2018. Vol. 80. P. 35-45. doi: 10.17721/2415-881x.2018.80.35-45.

15. Halapsis A. V. Gods of Transhumanism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2019. Vol. 16. P. 78-90. doi:10.15802/ampr.v0i16.188397.
16. Halapsis A. V. On the Nature of the Gods, or “Epistemological Polytheism” as History Comprehension Method. *European philosophical and historical discourse*. 2015. Vol. 1, Issue 1. P. 53-59.
17. Halapsis A. V. Urbis et Orbis: Non-Euclidean Space of History. *European philosophical and historical discourse*. 2015. Vol. 1, Issue 2. P. 37-42.
18. Halapsis A. V. Historical Process and Heavenly Management: Hesiod’s Message. *ScienceRise*. 2016. Vol. 22, №5/1. P. 63-70. doi:10.15587/2313-8416.2016.69142.
19. Halapsis A. V. Number and Reality: Sources of Scientific Knowledge. *ScienceRise*. 2016. Vol. 23, №6/1. P. 59-64. doi:10.15587/2313-8416.2016.71546.
20. Halapsis A. V. Digital Technologies and Reforging the Iron Men. *ScienceRise*. 2016. Vol. 24, №7/1. P. 55-61. doi:10.15587/2313-8416.2016.69141.